

Domokos Mariann

Olvasástörténet és folklorisztika*

Közéltések a ponyvamesék 19. századi paraszti recepciójához

A dolgozatban egy folyamatban lévő szövegfolklorisztikai kutatás előmunkáit szeretném összegezni. A vizsgálat a 19. században magyar nyelven kiadott populáris nyomtatványok egy viszonylag jól körbehatárolható csoportjának, a *ponyvamesék*nek a feltárását és azok korabeli megismerésének folyamatát állítja középpontba. Folkloristaként arra a kérdésre keresek választ, hogy mi módon és milyen mértékben befolyásol(hat)ta a nyomtatott meseszöveg-korpusz a szóbeliségben élő népmese-kincs alakulását a korszakban.¹ Ennek a folklorisztika számára fontos szempontnak már a hozzávetőleges megválaszolása is több előkérdés tisztázását teszi szükségessé. A ponyván közvetített meseszövegek befogadás-történetének megismeréséhez az egyik fontos kérdéscsoport az, hogy az alsóbb társadalmi rétegek képviselői közül egyáltalán kik, mikortól és mit (azaz milyen alműfajú és mely mesetípusokba tartozó szövegeket) *olvas(hat)tak* a 19. századi Magyarországon. További részkérdés, hogy a mesék olvasása mi módon ment, mehetett végbe? Mennyire volt elterjedve a század magyar falvaiban a hangos közösségi olvasás? Megismerhető-e az, hogy egy mikroközösség egyetlen felolvasója mennyiben volt hatással a hallgatóság meseismeretére? Vannak-e bizonyítékok az intenzív meseolvasási gyakorlatra.² Szövegfolklorisztikai vizsgálato-
kat és filológiai egybevetéseket feltételez annak megállapítása, hogy a „népi” olvasókat

* A dolgozat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Számos forrásra és szakirodalomra hívták fel a figyelmet történészek, folkloristák, könyvtárosok és levéltárosok. Külön szeretném megköszönni Benedek Katalin (MTA BTK), Ispán Ágota Lídia (MTA BTK), Jakab Réka (MNL Veszprém Megyei Levéltár), Kovács Csaba (KSH Könyvtár), Mészáros Tibor (PIM Könyvtár), Pákozdi Éva Szilvia (MNL Veszprém Megyei Levéltár könyvtára) és Szönyegi Hajnalka (Vörösmarty Mihály Könyvtár, Székesfehérvár) segítségét.

¹ Solymossy Sándor a ponyvakutatás mellőzöttségére vonatkozóan több, mint száz évvel ezelőtt megfogalmazott gondolata (néhány fontos részeredmény ellenére) ma is helytálló: „úgy látszik, eddig nem vették érdeme szerint figyelembe [a ponyvakat]. Míg a középkorban szerteterjedt meseformák világosan élő ajakról plántalódtak át és tovahaladásuk kétségkívül szájról-szájra történt, a könyvnyomtatás óta divatossá és kedvelté lett népkönyvek, ponyvafüzetek, mint változatlan szövegek is terjesztették az egyenlő [mese]típusokat.” (Solymossy 1913: 3).

² Az *intenzív olvasás* kevés számú szöveg többször ismételt elolvasását, memorizálását jelenti. Az erre a gyakorlatra jellemző olvasmánytípus elsősorban a vallásos irodalom termékei (pl. a biblia, imakönyvek, zsoltároskönyvek stb.) jelentik (Tóth 1996: 80, 267; Tóth 2006: 243).

potenciálisan elérő nyomtatott meseszövegek honnan származnak: a szóbeliségből, gyűjteményes népköltési kiadványokból esetleg idegennyelvű ponyvákából, kalendáriumokból? Egyáltalán hogyan mérhető le, hogy a ponyván közvetített nyomtatott mesei olvasmányanyag mennyiben volt a szóbeliségre hatással?³ Amennyiben sikerülne akár csak megközelítőleg is válaszolni a fent megfogalmazott kérdésekre, úgy árnyalni lehetne a népi olvasmányigényt kielégítő nyomtatott írásbeliség és a szóbeliség egymásra gyakorolt hatását és kölcsönös áthallásait.⁴

Közelítések az alsóbb társadalmi rétegek olvasni tudásához

A ponyvamesei nyomtatványok vizsgálata során alapvető fontosságúnak tűnik, hogy e szájhagyományt nagymértékben befolyásoló korpusz korabeli recepciójának műveltségbeli vonatkozásairól (azaz magának az olvasásnak a lehetőségéről) is megalapozott ismeretekkel rendelkezünk. Az analfabétának tartott közösségek, alsóbb társadalmi rétegek olvasási hagyománya (néhány figyelemre méltó kivételtől eltekintve)⁵ a történeti kutatásokban nem jelentett önálló vizsgálati tárgyat. A paraszti közösségek populáris olvasmányairól, a ponyvákrol és általában véve az alsóbb társadalmi rétegek 19. századi olvasási szokásairól és szövegértési kompetenciáiról, így sajnos csak nagyon kevés információ áll rendelkezésünkre.

A továbbiakban a ponyvamesék befogadástörténetének egy rész kérdéseként azt szeretném megvizsgálni, hogy hazánkban az alsóbb társadalmi rétegek a 19. században milyen olvasási kompetenciákkal rendelkez(het)tek, illetve óvatosabban fogalmazva: milyen módszerekkel lehet egyáltalán hozzávetőlegesen megbecsülni a paraszti olvasás gyakorlatának hazai elterjedtségét a korszakban. Már a kérdés feltevésének körülményessége is jól jelzi, hogy mennyire nehéz konkrét bizonyítékokat találni a korabeli olvasnitudás meglétéről illetve annak kereteiről. Az alfabetizáció történetén belül az olvasástörténet ingoványos és feltételezésekben bővelkedő terület, különösen, ha az alacsonyabb kulturális szinten élők olvasási készsége a vizsgálat tárgya. Talán mégsem teljesen hiábavaló megkísérelni a nép olvasástudásának feltárását, hiszen ha csak megközelítő adatokkal is rendelkezünk, az az írásbeliség és szóbeliség kölcsönhatásának pontosabb meghatározásához vezet bennünket

³ A ponyvamesék folklorizációjáról lásd: Dégh 1946–1947; Kovács 1961; 1969; 1977. A ponyván kiadott mesék néhány forrásáról lásd: Domokos 2015: 45–72; Mikos 2015: 399.

⁴ Az írásbeliséget és a szóbeliséget oppozícióként tételező kommunikáció-felfogás helyett sokkal inkább a két kommunikációs csatorna együttlétezését és a szövegek mindennapi használati módjait hangsúlyozó „új” francia eredetű olvasástörténeti megközelítés megfontolásait tartom követendőnek a szövegfolklorisztikai ponyvakutatás során (Chartier 2000; Kristóf 1995; Sz. Kristóf 2002: 3–5; 2008: 214).

⁵ Az említetteken kívül Solymossy 1906; Dégh 1948; Ortutay 1960; Balogh 1965: 555–564; Szigeti 1973; Szabó 1989; Keszeg 2008: 69–79; Mikos 2008; Ispán 2017: 311–317.

közelebb. Természetesen a fenti kérdés megválaszolása túlnő e tanulmány kerekein, jelen áttekintésnek nem is ez a célja. Az alábbi vázlatban csupán a meglévő kutatásokból és statisztikákból a kulturálisan és társadalmilag alacsonyabb szinten állók olvasásának történetére vonatkozó néhány adatot, illetve következtetéseket, becsléseket és feltételezéseket kívánom egybegyűjteni és egymásravezíteni annak érdekében, hogy biztosan kijelenthessük: ha eljutott egy népszerű, szórakoztató nyomtatvány a paraszti közösségekbe, azt el is tudták olvasni.

A népi írásbeliség tanulmányozása a történeti kutatásokban hosszú ideig fel sem merült releváns kérdésként a néptömegek teljes analfabétizmusát feltételezve.⁶ A paraszti írásbeliséget átmenetek és fokozatok nélkülűnek tételezték és a rész-kompetenciák⁷ (fél-analfabéták) lehetőségével az utóbbi időkig jellemzően nem számoltak. Az elmúlt évtizedekben nyugat-európai mintákat követve⁸ nálunk is felerősödtek a könyvtörténeti és alfabetizációtörténeti kutatások, ennek eredményeként számos tanulmány született az írni-olvasnitudás történetéről, köztük a paraszti írásbeliségről valamint az írás mint kulturális gyakorlat különböző aspektusairól. E történeti vizsgálatok elsősorban a 16–18. századra koncentráltak, a 19. század alfabetizáltsága sok szempontból máig feltáratlannak tekinthető.⁹ Könnyű belátni, hogy az olvasni tudás vizsgálata sokkal komplikáltabb feladat az írni tudásénál, tekintettel arra, hogy magának az aktusnak nincs közvetlen írásos nyoma. A boszorkányperektől az úrbéri vizitációs jegyzőkönyveken keresztül a hagyatéki leltárakon át a tűzkárjegyzékekig, az iskolalátogatási és népszámlálási statisztikáktól a paraszti életírásokig a legkülönböző forrástípusokban találhatunk az alfabetizáltságra vonatkozó adatokat.¹⁰

Úgy tűnik, hogy mára egyetértenek abban az alfabetizáció történetének kutatói, hogy az olvasni képesek száma mindig meghaladta az írni tudóké.¹¹ Abban

⁶ Sz. Kristóf Ildikó boszorkányperek iratanyagán alapuló történeti antropológiai vizsgálatai bebizonyították, hogy már a kora újkori falvaink és mezővárosaink lakosai ismerősek az írott kultúra termékeivel. A vallomásokból kiolvasható, hogy a boszorkányok szerződését az általuk ismert írásbeli kultúra alapján képzelték el (Kristóf 1995: 77).

⁷ A teljes analfabétizmus és az írni-olvasni tudás közötti főbb fokozatok: csak a nyomtatott betűk ismerete vagy csak a nagy betűké, kézírás olvasása, silabizálás vagy folyékony olvasás stb.

⁸ A korábbi kvantitatív jellegű és az új francia alfabetizációtörténet módszertanáról lásd: Chartier 2000; Sz. Kristóf 2002; 2008.

⁹ Az európai kontextusba ágyazott hazai könyvtörténeti és olvasástörténeti kutatásokról jó áttekintést nyújt: Hudi 2009: 7–18; Granasztói 2011. Az élénkülő hazai interdiszciplináris vizsgálódásokat jól jellemzi, hogy az utóbbi években több periodika is tematikus számot szentelt az alfabetizációtörténeti kutatásoknak. Egy, a kora újkori kutatásoknak szentelt konferencia előadásai alkotják az *Acta Papensia* 2002. 1–2. számát. A *Korall* 2011. évi 43. száma pedig kifejezetten az olvasástörténet kevésbé feltárt korszakára (a 18–19. század fordulójára) összpontosít.

¹⁰ A népoktatás jórészt kiaknázatlan statisztikai jellegű levéltári forrásairól ad áttekintést Tóthné Polónyi 1971. Az olvasástudás további lehetséges forrásairól lásd: Hudi 2002:162.

¹¹ Hudi 2009:85; Tóth 1996:80, 266. 47. lábjegyzet.

a tekintetben azonban eltérőek a vélemények, hogy milyen mértékű is lehetett a két képesség ismeretében a különbség. A kvantitatív alfabetizációtörténet jegyében születtek nálunk a legkorábbi mérési eredmények. Az első ilyen jellegű rendszeres hazai vizsgálatok Benda Kálmán nevéhez fűződnek.¹² Benda úrbéri vizitációs jegyzőkönyvekben vizsgálta a névalírások és keresztrajzolások sorozatát és vont le következtetéseket a műveltségi színtről. Az adatsorok statisztikai elemzése alapján úgy vélte, hogy az alacsonyabb társadalmi és kulturális szinten lévők elit közössége, a falusi előljárók maximum 12–15%-a tudott írni a Dunántúlon az 1770-es években. Véleménye szerint olvasni többen tudhattak, mint írni, de ez szerinte legfeljebb csak néhány százalék eltérést jelenthetett.¹³ Nem ért egyet ez utóbbi kijelentéssel (miszerint elenyészően kicsi volna az eltérés az olvasni tudók és az írni is tudók száma között) Hudi József, aki Veszprém megyei insurgensek körében vizsgálta az írni és olvasni tudást. Úgy találta, hogy a parasztnemesi származású insurgensek között 1797-ben kifejezetten nagy, hozzávetőlegesen háromszoros különbség mutatkozott a csak olvasni és az írni és olvasni is tudók között.¹⁴

Az angol történész Lawrence Stone szerint aki írni tud az elért már az alfabetizáltság azon szintjére, hogy képes folyamatosan olvasni. Tehát ez azt is jelenti, hogy az írnitudók száma annyiban segít az olvasni tudók számának meghatározásában, hogy megadja utóbbiak minimális számát.¹⁵ Tóth István György kutatásai alapján úgy vélte, hogy Vas megye parasztsága a 17–18. században nagy többségében írástudatlan volt, ugyanakkor a vasi elemi iskolák iskolalátogatási kimutatásait vizsgálva azt is megállapította, hogy a 18. század második felében a gyerekeknek mintegy egyhatoda-egyhetede járt iskolába a megyében. Feltételezése szerint a gyerekek olvasni még akkor is megtanulhattak, ha a paraszti munkarendhez igazodva csak telente néhány hónapot volt lehetőségük iskolába járni. Tóth számol az iskolán kívül olvasnitanulás lehetőségével is, így korrigált becslése szerint a 18. század végén a vasi falvakban a parasztok 20%-a tudott olvasni.¹⁶ Tóth az országra a vasinál jobb arányt becsült, óvatos számításai szerint 1770-ben, nagyjából minden negyedik paraszt tanult meg olvasni.¹⁷

Különböző könyvjegyzékekből, a könyvek darabszámából, kalendáriumok példányszámából hagyatéki leltárakban felsorolt könyvállományból is leszűrhetőek az olvasástörténetre vonatkozó állítások.¹⁸ Hudi József veszprémi nemesi közgyűlési iratanyagot vizsgálva egy Csetényben (Veszprém m.), 1802-ben történt tűz pusztítását

¹² Benda 1977; 1978.

¹³ Benda 1977: 132; 1978: 298.

¹⁴ Az író-olvasó insurgensek száma 49,42%, a csak olvasni tudóké 17,2% volt (Hudi 2009:75).

¹⁵ Idézi Tóth 2002: 332.

¹⁶ Azt is feltételezi, hogy a férfiak közül sokkal többen tudtak olvasni, mint a nők közül (Tóth 1996:80).

¹⁷ Tóth 1996:81; 2002: 34; 2006: 243.

¹⁸ Balogh 1965: 561; Benda 1988; Tóth 1996: 80. Az inventáriumkutatásról lásd még Kemecci Lajos áttekintését: Kemecci 2002.

rögzítő tűzkárjegyzéket elemzett. Az iratok alapján azt állapította meg, hogy 29 falusi (református vallású) kárvallott több, mint 20%-ának volt könyve. A jegyzékben nevesítve főleg imádságos, zsoltáros és prédikációs könyvek fordultak elő a biblia mellett.¹⁹ Hudi az egész falura kiterjesztett becslése szerint a lakosok mintegy ötödének lehetett könyve a vizsgált időpontban.²⁰ Természetesen ebből magára az olvasás kompetenciájára és az olvasási szokásokra direkt módon nem következtethetünk, noha kiinduló jelzőszámként értékes adatokkal gazdagítják az olvasástörténeti ismereteinket.

A 19. század második harmadától kezdve a népszámlálási statisztikák immár közvetlen olvasástörténeti adatokat nyújtanak, ugyanakkor a korszak forrásgazdagsága ellenére sem tűnik sokkal könnyebbnek a nép olvasni tudásának számszerűsítése. Az 1870. évi népszámlálás volt az első, ahol a lakosság írni és olvasni tudását külön kérdőpontokként szerepeltették (ír és olvas, csak olvas, analfabéta).²¹ Keleti Károly *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmistatistika szempontjából* című munkájában a népszámlálás adatai alapján elsőként tanulmányozta az írni és olvasni tudás mértékét, továbbá részletezte az analfabetizmus felekezeti vonatkozásait és értékelte a népnevelés helyzetét.²² Megállapította, hogy a teljes hat éven felüli lakosság több, mint fele analfabéta volt az 1870. év elején.²³ Magyarországon az írni és olvasni egyaránt tudó férfiak aránya 44,49% volt, míg a nők csak 27,65%. Azonban azok a nők, akik írni ugyan nem, de olvasni képesek voltak, több, mint kétszer annyian voltak, mint a csak olvasni tudó férfiak (17,46% és 8,46%). Ugyanez az arány mondható el Erdélyre is, ott a férfiak 21,74% tudott írni és olvasni, a nők aránya ennek a fele volt (10,96%). A csak olvasni tudó nők Erdélyben is közel kétszer akkora arányban voltak, mint a férfiak (3,85% és 6,08%) legalábbis a statisztika szerint. A nők hiányos írástudásának okát Keleti egyrészt az oktatás alacsony színvonalában látja, másrészt felveti annak a magyarázatnak is a lehetőségét, hogy a nők a „későbbi hivatásuk és napi foglalkozásuk között könnyebben elfelejtik az egyszer megtanultat.”²⁴ A népszámlálási statisztikából az is kiolvasható, hogy Magyarországon a városokban 20%-kal többen tudnak írni és olvasni, mint a falvakban, Erdélyben pedig 30% a különbség a városok javára.²⁵

A következő, 1881. évi népszámlálás adatait tekintve²⁶ megállapítható, hogy Magyarországon és Erdélyben a hét év felettek között 1870 óta tíz százalékkal csökkent mind az analfabéta férfiak és a nők száma is (a férfiaknál 51%-ról

¹⁹ Hudi 2009: 84–87.

²⁰ Érdekes megfigyelés, hogy bibliája csak minden tizedik lakosnak volt (Hudi 2009: 87).

²¹ Népszámlálás 1870. (Az írni-olvasni tudás adatait lásd a 225–258. oldalakon.)

²² Keleti 1871: 356–371. A statisztikus Keletiről legutóbb írt: Ispán–Nádudvari 2014: 364.

²³ Keleti 1871: 358. Magyarországon és Erdélyben együtt a hat éven túli analfabéta férfiak aránya 51%, a nőké 59% volt.

²⁴ Keleti 1871: 359.

²⁵ Népszámlálás 1870: 231.

²⁶ Népszámlálás 1881. (Az írni-olvasni tudás adatait lásd a 226–385. oldalakon.)

41,14%-ra, a nőknél 59%-ról 50,16%-ra).²⁷ Még szembetűnőbb ez a változás, ha a fiatalabb generációt nézzük. A 11-15 évesek között a fiúk 60%-a, a lányok 50%-a, a 8-10 éves fiúknak a 72%-a, a lányoknak pedig a 62%-a tud írni és olvasni 1881-ben. Az alfabetizáltság ilyen mértékű terjedése minden bizonnyal az Eötvös-féle népiskolai törvénynek köszönhető.²⁸

Peres Sándor *A magyar népoktatásügy fejlődése 1867-1887* című könyvében az analfabétizmus felszámolásáról ír az Eötvösi reformok után. Úgy tudja, hogy 1869-ben az iskolából kilépettek 71,22%-a tudott írni-olvasni, 1881-ben 94,11% 1887-ben pedig már 96,53%. Az olvasni tudók néhány százalékkal még ennél is többen voltak.²⁹

A fent említett, 18. század végéről, 19. század elejéről származó különféle kutatásokból származó adatokat nehéz egymással összeegyeztetni azok eltérő jellege, részlegessége vagy töredékessége miatt. Az alsóbb néposztályokra megfogalmazott általános vélekedés az újabb könyvtörténeti és alfabetizációtörténeti kutatások alapján az, hogy bár az írott szöveg, az írásbeli kultúra jelen van a 17-18. század magyar falvaiban, azonban a nagy többség a szóbeliségben élt és csak az 1848 utáni fél évszázadban kezdenek el tömegesen írni-olvasni tudóvá válni.³⁰ Úgy tűnik azonban, hogy a ponyvakutatás szempontjából releváns 19. század elejére a paraszti olvasni tudással Magyarországon okvetlenül számolni kell, a falusi népesség akár 15%, 20% vagy 25%-a volt is képes olvasni ekkor. Ha egy közösség minden negyedik, ötödik vagy akár csak hatodik tagja képes a nyomtatott szövegek elsajátítására, akkor minden bizonnyal ezzel megvolt a lehetősége annak is, hogy ugyanaz az ismeret az olvasni nem képesekhez is eljuthatott a mások számára való közösségi olvasás (felolvasás) gyakorlatának köszönhetően.³¹ A ponyvamesei szöveganyag esetében mindez azt jelenti, hogy már az Eötvös-féle népiskolai reformokat megelőzően is hathatott a szóbeliségre a nyomtatott mesei szövegrepertoár. Mindennek részletes vizsgálata a jövő feladata.

²⁷ Népszámlálás 1881: 226.

²⁸ 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. A számarányt némiképp az is növelhette, hogy 1881-ben csak a hét év feletti népesség alfabetizációját nézték szemben az 1870. évvel, összhangban a nemzetközi statisztikákkal. Ezt azzal indokolták, hogy a hatodik életévtől kötelező iskolai oktatás első évében még nem lehet elvárni az írni és olvasni tudás elsajátítását: „[az első évben] főleg vidéki iskolákban az ifjúság csak aránylag csekély része tanul meg olvasni és még csekélyebb írni.” Népszámlálás 1881: 226 és 291.

²⁹ Peres 1890: 133-134. Nem világos, hogy mi alapján közli ezeket a számokat, ugyanis a népszámlálási adatok mint láttuk, ennél kevésbé kedvező képet nyújtanak.

³⁰ Tóth 2002: 34; Hudi 2002: 161.

³¹ Úgy vélem, hogy a közösség számára való felolvasás népi hagyományával a ponyvakutatás során is számolni kell, így az olvasmányok az olvasni ténylegesen tudóknál sokkal szélesebb körhöz jutottak el. A felolvasás paraszti gyakorlatához lásd: Benda K. 1978: 301, illetve Fehér Zoltán 20. század közepére vonatkozó bátyai (Bács-Kiskun m.) adatait: „Szokásban volt 30-40 éve, hogy téli estéken egy-egy házhoz összejöttek, ahol valaki a Göre Gábor könyvekből olvasott föl a társaságnak.” (Fehér 1978: 330). A kollektív olvasásról lásd még Roche 2011. és Labádi 2011.

A ponyvamese

Rátérve konkrét anyagunkra, a ponyvamese definícióját érdemes először tisztázni. A ponyvamese meghatározásakor a széles körben népszerű, viszonylag olcsó, populáris nyomtatványokra használt retrospektív³² fogalom, a ponyva, ponyvanyomtatványok, ponyvairodalmi termékek, tágabban a populáris olvasmányok, még tágabban pedig a közköltészet definíciójából³³ érdemes kiindulni. M. O. Grenby a ponyva (chapbook, colportage) meghatározása során a kiadványok tartalmi, formai és társadalmi jellemzőinek együttes vizsgálatát javasolja.³⁴ E nyomtatványok fizikai megjelenésük szerint kisméretűek, igénytelen kivitelezésűek és rövid terjedelműek. Nálunk nyolcadrét formátumúak vagy még annál is kisebbek voltak a ponyvák, oldalszámukat tekintve pedig a legnépszerűbbek a 30 oldalnál rövidebb kiadványok voltak. További jellemzőjük, hogy gyakran a kelendőség növelése érdekében (olykor a tartalomtól függetlenül is) egyszerű, elnagyolt fametszetes illusztrációk is kísérték a szövegeket. Fontos szempont az, hogy kik és hogyan juthattak a populáris nyomtatványokhoz. Tekintettel arra, hogy egyszerű kivitelezésűek voltak a ponyvák, emiatt ennek az olvasmánytípusnak az ára viszonylag olcsó volt, így azt a szélesebb olvasóközönség is képes volt megfizetni. Terjesztési módjuk speciális: vásári vagy házaló vándorkereskedők árusították.³⁵ Grenby az egyik legproblematisabb vizsgálati szempontnak a nyomtatványok tartalmát tekinti. Mivel különböző szövegtípusok keverednek a ponyván, emiatt tematikusan és műfajilag is nagyon heterogén ez az olvasmányanyag. A prózai ponyvai olvasmányok általában hosszabb munkák lerövidítéseként jelennek meg,

³² A ponyvára a kulturális elit által használt, elterjedtebb korabeli megjelölések a következők voltak: *népi füzetke*, *vásári füzetke*, *népirat*, *népiratka*, *ponyvairat*, *apróság*, *historia*. Itt jegyezném meg, hogy a korábbi századok (16–18.) hasonló jellegű népszerű olvasmányait a szakirodalom időnként népkönyvnek, máskor azokat is ponyvának nevezi.

³³ A populáris nyomtatványok egyik első kutatója az irodalomtudós Rudolf Schenda volt. Schenda 1970, 1976. A hazai populáris nyomtatványok 19. századi nemzetépítésben játszott szerepéről lásd: Mikos 2010. Az utóbbi évek egyre élenkülő hazai közköltészeti kutatásainak két vezérfőszereplője Küllös Imola és Csörsz Rumen István. Alapvető forráskiadásokban is bővelkedő munkásságukból csupán két összegzést emelek ki: Küllös 2004, Csörsz 2009. Lásd továbbá a Csörsz Rumen István által szerkesztett *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 2012-től megjelent négy kötetében közölt írásokat (Reciti Kiadó, Budapest). Kifejezett ponyvadefiníciókat lásd: Békés 1966: 6–7; Pogány 1978: 9; Katona–Szemerkenyi 1981: 260–261; Katona–Voigt 1981: 261–264; Katona 1986: 743–744. Csörsz–Balázs–Hajdu 2009: 224–227.

³⁴ Grenby 2007: 278.

³⁵ Erdélyi Zsuzsanna egy 1913-ban született mezőkövesdi adatközlője a *ponyva* szó alatt 1970-ben a következőt értette: „Hát ennek nincsen írója... nem a papság írta és nem is ilyen szerző vagy író. Kitalálta a nép maga. Gondolom, hogy így, ahogy fáradt volt a nép, lefeküdt, így magától kitalálhatta... ezek olyan kis lapokon vótak. Ezt úgy szokták árulni a kórusok a templomajtóba” (Erdélyi 1976: 78).

a nép ízlésének megfelelően átalakítva. Pogány Péter szerint hazánkban a klaszszikusnak mondható népkönyvi ponyvacsoporthoz a 19. század elejétől kezdve csatlakozik „az egyre népmeseibb szerkezetű” nyomtatványok sora, és erősödik a szóbeliség és a nyomtatott írásbeliség kölcsönhatása.³⁶ A fentiek alapján *ponyvamese* terminus alatt olyan népmesei szüzséket tartalmazó, szórakoztató jellegű prózában megfogalmazott olvasmányokat értek, melyeket jellemzően szerző megjelölése nélkül vagy szerzői álnéven, kis méretű, néhány lapos, olcsó nyomtatványokként adtak ki, és a 19. század folyamán vándorkereskedők révén jutottak el a falvakba, az alacsonyabb társadalmi rétegek közé is. E népmeséket tartalmazó prózai népolvasmányok jellemző korabeli elnevezése többek között *mulattató tündéri regel/néprege, mulattató tündéries történet, igen szép és mulattató elbeszélés* stb. volt, legalábbis a nyomtatványokon olvasható műfajmegjelölések szerint.

A ponyvamesék kutatása

A ponyvamesék a kora újkortól kezdve tömegesen jelentek meg és terjedtek el Európában. A francia tündérmesék divatját követve a 17–18. századi Franciaországban valamint német területen vált legkorábban népszerűvé a félművelt olvasók körében.³⁷ A magyar nyelvű ponyvamesékre az európai tündérmeséket közvetítő német kalendáriumok gyakoroltak számottevő hatást. A hazai folklórgyűjtések megindulásával nagyjából egy időben, a 19. század első felében kezdtek nagy számban eljutni a szegényebb és alacsonyabb műveltségű társadalmi rétegekig azok a csodás narratívákat tartalmazó ponyvanyomtatványok, melyek szüzséit a mesekutatás népmesékként azonosított.

A ponyvanyomtatványok (beleértve a korábbi népkönyveket is) hazai vizsgálatának egyik első képviselője Ipolyi Arnold volt.³⁸ *Magyar mythologia*³⁹ című művét a ponyvákából származó adatokkal is kiegészítette. Egy, a *Magyar mythologia* megjelenésének évéből származó kiadatlan levelében érdekes megfigyelést tett Ipolyi az MNK 400B* mesetípus (Világszép asszony) kapcsán. Egyik legfőbb gyűjtőtársához, Csaplár Benedekhez írott levelében amellel érvel, hogy az említett típus a ponyvairodalom közvetítésével jutott a magyar néphez, a ponyvára került szöveg forrását pedig német kalendáriumokban jelölte meg.⁴⁰ Ipolyi a ponyvairodalom kutatásának

³⁶ Pogány 1978: 46.

³⁷ Részletesen Nagy 2007: 8–12. és Gulyás 2008. A híres troyes-i Kék Könyvtárról (Bibliothèque Bleue) lásd: Mandrou 1970, 1985. A francia mesék nagy számú 18. századi német fordításáról: Grätz 1988.

³⁸ A ponyvagyűjtés hazai előzményeiről lásd: Pogány 1978: 365–370.

³⁹ Ipolyi 1854.

⁴⁰ Ipolyi Arnold – Csaplár Benedeknek, 1854. jan 22. Zohor. Lelőhely: Piarista Rend Központi Magyar Tartomány N. 186. Csaplár Benedek hagyatéka. A levélrészletet lásd: Domokos 2015: 58.

fontosságát felismerve több ízben is sürgette e kiadványok összegyűjtését.⁴¹ Kevésbé ismert tény, hogy Ipolyi nem csak összeszedte, de saját folklórgyűjteményéből egy magyaróvári nyomdász, Czéh Sándor ponyváira közvetített is népmeséket a korszakban.⁴² E körülmény több szempontból is érdekes. Egyrészt azért érdemel figyelmet, mert nagyon ritkán derül fény a ponyvák szerzőinek személyére.⁴³ Másrészt azért is becses adat, mert bár Ipolyi tervezett önálló népmese-gyűjteményt kiadni, a nevével életében egyetlen meseszöveg sem jelent meg.⁴⁴ Harmadrészt ráirányítja a figyelmet arra is, hogy a népköltészet és a nyomtatott írásbeliség nemcsak egy irányban (írásbeliségből szóbeliségbe vagy szóbeliségből az írásbeliségbe), hanem oda-vissza kölcsönös egymásrahatásban állottak.

A hazai ponyvakutatás nehézségeit Pogány Péter foglalta össze egy 1958-ban publikált tanulmányában.⁴⁵ A külső akadályok mellett (kiadványok megsemmisülése, szétszórtság, leltározatlanság, katalógusok hiánya)⁴⁶ Pogány több, belső természetű akadályt is felsorolt: a korabeli kiadók sajátos társadalmi viszonyai a hatósághoz (cenzúra), a szerzőkhöz vagy a terjesztőkhöz szintén nagyon megnehezítik a kutatást. Az eleve problémás ponyvakutatáson belül a ponyvamesék vizsgálatát még további tényezők is hátráltatták. A hazai folklorisztikai kutatások a kezdetektől felfigyeltek a nyomtatott írásbeliség folklórra gyakorolt hatásának bizonyos jelenségeire. Ennek vizsgálatát időről időre sürgették is, a mesekutatók különösen sokszor hangsúlyozták,⁴⁷ hogy a könyvnyomtatás milyen fontos tényező a népmesék

⁴¹ Ipolyi figyelme a magyar nyelvű nyomtatványok összegyűjtése mellett (Ipolyi 1855.) kiterjedt az idegen nyelvű „vásári füzetecskék” vizsgálatára is. Lásd Csaplár Benedekkel tett utazásának beszámolóját: Ipolyi 1860: 138–139.

⁴² Domokos 2005 és Domokos 2015: 53–72. A nyomdással folytatott levelezését lásd: Prokopp 1973.

⁴³ Kivételként említhetjük Medve Imrét, aki Tatár Péter néven a 19. század legismertebb ponyvaszerzőjeként százas nagyságrendben adott ki népszerű olvasmányokat (Kovács 1989: 140–145; Mikos 2015).

⁴⁴ Folklórgyűjteményét a kéziratos hagyatékból 2006-ban adta ki Benedek Katalin (Ipolyi 2006).

⁴⁵ Pogány 1958 és Pogány 1959:61–83.

⁴⁶ A magyar nyelvű ponyvanyomtatványok négy legfontosabb gyűjtőhelye az OSZK Kisnyomtatványtára (Süvegh 2002), a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szűry-gyűjteménye (Klinda 1987), a Néprajzi Múzeum Könyvtára és a Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára. Publikált ponyvamese-katalógus nem létezik.

⁴⁷ A 20. századi magyar folklorisztika legmeghatározóbb alakja, Ortutay Gyula például több alkalommal is: „magának a szájhagyományozásnak lett már jó ideje segítője a könyvnyomtatás, a különböző ponyvahistóriák (pl. Tatár Péter híres ponyvái), melyek ugyancsak előmozdították e régi hagyományozott motívumok továbbjutását, megőrződését s megmerevedését.” (Ortutay 1935: 18). Egy későbbi írásában a ponyvairodalmat (a kalendáriumokkal együtt) az írásbeliség és a szóbeliség között lévő legjelentősebb közvetítő közegnek minősítette. A nép körében élő, Kossuthra vonatkozó nem szóbeli emlékezet kapcsán ugyanazt hangsúlyozza, mint évtizedekkel korábban Solymossy (1913) is tette: „Az az igazság, hogy néhány kezdemény után (pl. Turóczi-Trostler, Trócsányi Zoltán, Borbély Mihály és mások cikkei után) módszeresen és kellő türelemmel senki sem foglalkozott a ponyvairodalommal, a kalendáriumokkal, mint olyan

terjedésében.⁴⁸ Ugyanakkor egyrészt a tudományág önmeghatározásából fakadóan természetesen a népi kultúrát mindvégig annak szóbeli és szájhagyományozó jellegével határozták meg. Másrészt a folklorisztika intézményesülésének kezdeteitől a mesekutatás tekintetében is a legfőbb feladat a szövegek gyűjtése, majd később azok mesetípus-katalógusba való rendszerezése volt, a történeti vizsgálatok kárára.⁴⁹ Emiatt a ponyvamesékre vonatkozó módszeres, szövegfilológiai alapon megalapozott vizsgálatok a magyar mesekutatásban sajnálatos módon nem jelenthettek termékeny kutatási irányt és így néhány nagyon fontos kivételtől eltekintve elmaradtak azok az (eset)tanulmányok, amelyek részleteiben kibontották volna az idézett állítást, miszerint a magyar népmesekincsre jelentős hatással volt a ponyvamese. Azon vizsgálatok, amelyek számoltak a nyomtatott írásbeliséggel, a folklorisztikai kérdésfelvetés logikájából következően jellemzően a szájhagyományozás felől közelítették meg a kérdést, azaz a ponyvák utóéletét vizsgálva, az ott megjelenő alkotások recens folklórban való továbbélését hangsúlyozták elsősorban.⁵⁰

Egy tervezett ponyvamese-katalógusról

Schram Ferenc ponyvakutatásai a *Magyar népmesekatalógus*⁵¹ munkálatait segítette a főszerkesztő, Kovács Ágnes megbízásából.⁵² Schram néhány nagyobb gyűjtemény anyagának áttanulmányozását követően a ponyvamesék 205 tételes katalógusát állította össze.⁵³ Ez a kiadatlan jegyzék az eddigi legteljesebb ponyvamese-katalógusunk. Noha a magyar népmesekatalógus kötetei sok mese esetében utalnak az

---

olvasmány-anyagával népünknek, amely a legjelentősebb közvetítő és szűrő réteget jelentette az írásbeliség felől. Itt még a feladatok módszeres kitűzése is rank vár, ami eddig történt, utalásnak is alig nevezhető.” (Ortutay 1952: 297). Ugyanő e közvetítő rétegnek a felderítését egy 1963-ból származó tanulmányában ismételtelen sürgetni kénytelen (Ortutay 1963: 331).

⁴⁸ A folklorisztika szemléleti alapállása e kérdésben lényegében megegyezik Dömötör Ákos sommás véleményével: „A 19. század folyamán a magyar mesekincset jelentős mértékben befolyásolta a ponyvairodalom.” (Dömötör 1988: 13).

⁴⁹ A 19. századi magyar mesekutatásról e nehézségek tekintetében is jó áttekintést ad Gulyás Judit monográfiája (Gulyás 2010: 29).

⁵⁰ A nyomtatott magyar mesei szöveganyagnak a recens szóbeliségre gyakorolt hatásáról lásd: Dégh L. 1946–1947; Kovács Á. 1961, 1969, 1977. A Grimm-mesék népszerű kiadványok útján való magyar nyelvű folklorizációjáról lásd: Róna-Sklarek 1912; Solymossy 1913; Faragó 1969; Domokos 2016. Kivételként említhetőek azon áttekintések, amelyek a ponyva szociológiai aspektusairól is szólnak: Dégh 1948 és Pogány 1978.

⁵¹ Az MNK kötetei az (akkori nevén) MTA Néprajzi Kutató Csoport keretein belül készültek az 1960-as évektől kezdve évtizedeken keresztül Kovács Ágnes irányítása alatt.

⁵² Pogány 1978: 369.

⁵³ Schramm[!] Ferenc: *Ponyvák a Széchényi Könyvtárban és a Szabó Ervin könyvtárban.* (A tartalommutatót összeállította Voigt Vilmos). Kézirat, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

egyres típusok ponyván megjelent szövegváltozataira is, a szerkesztők a kötetekben nem mindig tüntetik fel a ponyvai párhuzamokat és az egyes nyomtatványoknál sem hozzák valamennyi kiadást (ez természetesen nem kritika, hiszen a szövegek típusba sorolása volt a katalógus készítőinek elsődleges célja). Ugyanakkor nagyon megnehezíti a kutatást, hogy a népmesekatalógus egyes kötetekben nincsenek külön ponyvacím-mutatók, azaz ha utalnak a szerkesztők az egyes mesék ponyvai variánsaira, azokat csak akkor lehet megtalálni, ha ismert, hogy a keresett ponyva konkrétan melyik típusba tartozik (azaz ha a mesetípus alapján történik a keresés). További probléma, hogy a népmesekatalógusban közölt ponyvakiadvány-jelzetek a kiadás óta eltelt évtizedek során megváltoztak (pl. az OSZK ma már nem a Borzsák István-féle jelzeteket használja, mint a mesekatalógus készítésének idején⁵⁴). Ez a körülmény különösen azokban az esetekben nehezíti meg a kutatómunkát, amikor a mesekatalógus nem közli a ponyvák címleírását, csupán a ma már érvénytelen és visszakereshetetlen jelzetekkel utal a ponyvai mesevariáns meglétére.⁵⁵ E jegyzék kiegészítése, adatainak ellenőrzése folyamatban van, tekintettel arra, hogy a szisztematikus ponyvamese-kutatásokat a szövegtörzset lehető legteljesebb feltárásával kell kezdeni. A ma még fellelhető ponyvák lehető legteljesebb regisztrálásán kívül nagyon fontos lenne az egykor sok ezer példányban nyomtatott, de mára megsemmisült, fellelhetetlen kiadványokra és kiadásokra vonatkozó adatok összegyűjtése is. Az olyan forrásokból származó adatok, mint pl. a nyomdai és kiadói könyv- és árjegyzékek, korabeli reklámok, visszaemlékezések számbavétele nem csak a ponyvamese-katalógus tételeit egészíthetik ki, de tovább árnyalhatják az egyes szövegtípusok korabeli népszerűségéről, elterjedtségéről szóló ismereteinket. Egy ilyen hiánypótló könyvészeti adatfeltárás során létrejövő ponyvamesei szövegtörzset a további vizsgálatok kiinduló szövegtörzsetét képezheti, ezután válna lehetővé a mesék valódi, részletes textológiai-szövegtörzseti vizsgálatára.⁵⁶

* * *

A hatalmas példányszámban kiadott, elsősorban paraszti recepcióra számító ponyvakiadványok nyilvánvalóan befolyásolták a paraszti meseismeretet, azonban e hatás keretei szinte teljesen körvonalazatlanok. Ennek pontosabb

54 Az OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtárában az id. Borzsák István kéziratosa, ponyvákat tartalmazó (szekrénynyi) katalógusa rendezetlen és nem nyilvános. (A régi és az új jelzeteknek sajnos nincs ekvivalencia-mutatója sem.)

55 Például MNK 2. 1988: 63; 68; 135; 140. Jellemzően azonban a cím szerepel a mesetípusok ponyvai változatai mellett.

56 Inspiráló nemzetközi példa a skótoké, akik nem csak feltárták a ponyvaikat, de a közelmúltban 3000-nél is több 18–19. századi nyomtatványt közzé is tettek a National Library of Scotland honlapján. A tárgyszavakra is kereshető adatbázis a következő címen érhető el: <http://digital.nls.uk/chapbooks-printed-in-scotland/pageturner.cfm?id=104184103> (Letöltés: 2016. 03. 25.)

megrajzolása érdekében, a meseszövegek írásbeli terjedésére összpontosítva a tervezett kutatás a 19. századi magyar nyelvű ponyvákon megjelent népmesekorpusz egy meghatározott részének feltárására, a szövegek statisztikai és filológiai elemzésére valamint történeti szövegfolklorisztikai vizsgálatára vállalkozik. A kutatás egyik kiemelkedően fontos szempontja az írásbeliség szóbeliségre gyakorolt hatásának felmérése a társadalmilag és kulturálisan alsóbb szinten álló rétegek olvasási kompetenciájának feltárása révén. A vizsgálat szükségszerűen számot vet a ponyvamesék olvasástörténeti vizsgálatának lehetőségével annak érdekében, hogy egy meghatározott folklórműfajon keresztül leírható legyen a szóbeliség és az írásbeliség kölcsönhatása illetve az, hogy az írásbeliség hogyan ágyazódott be a közegben az orális kulturális gyakorlatok közé a 19. században.

A folklórszövegek írásbeli hagyományozódásának ponyvameséken keresztül való vizsgálata olyan új szempont a történeti szövegfolklorisztikában, amelyet a hagyományos néprajzi és folklorisztikai források feltárása és a filológiai módszerek alkalmazása mellett más tudományok megfontolásai és eredményei is nagyban segíthetik. E tanulmányban az olvasástörténeti kutatások paraszti olvasni tudásra vonatkozó adatainak bemutatásával, ezt szerettem volna bizonyítani.

FORRÁSOK

Népszámlálás 1870: *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Szerk. és kiadja az Orsz. Magyar Kir. Statistikai Hivatal Pest, 1871.

Népszámlálás 1881: *A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Szerk. és kiadja az Orsz. Magyar Kir. Statistikai Hivatal Pest, 1882.

MNK 2. 1988 *Magyar népmesekatalógus 2. A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749)*. Összeállította és a bevezetőt írta Dömötör Ákos. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Benda Kálmán 1977: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából* 8. Kaposvár, 123–133.

Benda Kálmán 1978: Felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In: Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Budapest, 287–305.

- Benda Gyula 1988: *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai. Keszthely 1711–1820*. Budapest (A Néprajzi Múzeum forráskiadványai 1.).
- Békés István 1966: *Magyar Ponyva Pitaval. A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig*. Budapest.
- Balogh István 1965: A paraszti művelődés. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914*. Budapest, 487–564.
- Chartier, Roger 2000: „Népi” olvasók, „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig. In: Cavallo Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest, 305–321.
- Csörsz Rumén István 2009: *Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840)*. Budapest. (Irodalomtörténeti Füzetek 165.)
- Csörsz Rumén István – Balázs-Hajdu Péter 2009: Ponyva. In: Kószeghy Péter – (szerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. 9. kötet, Budapest, 224–227.
- Dégh Linda 1946–1947: Népmese és ponyva. *Magyar Nyelvőr* (70.) 68–72; 143–147; (71.) 43–45, 88–92.
- Dégh Linda 1948: Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez. In: [Pais Dezső] (szerk.): *Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez*. Budapest, 299–315.
- Domokos Mariann 2005: Ipolyi Arnold, a népirat-szerző. *Ethnica* (7.) 2. 62–64.
- Domokos Mariann 2015: *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*. Budapest. (Néprajzi tanulmányok).
- Domokos Mariann 2016: Szóbeli mesék 19. századi nyomtatott forrásai. *Ethnographia* (127.) 4. 543–567.
- Dömötör Ákos 1988: Tündérmesén innen és túl. Tipológiai problémák és műfaji összefüggések. In: Dömötör Ákos – Kovács Ágnes (szerk.): *Magyar népmesekatalógus 2. A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749)*. Budapest, 11–31.
- Erdélyi Zsuzsanna 1976: *Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok*. Budapest.
- Faragó József 1969: *Kurcsi Minya havasi mesemondó*. Bukarest.
- Fehér Zoltán 1978: Bányai népmesék. In: Horváth Attila – Solymos Ede (szerk.): *Cumania 5*. (Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei) Kecskemét, 325–359.
- Granasztói Olga 2011: Olvasótól olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire. *Korall* no. 43. 5–24.
- Grenby, M. O. 2007: Chapbooks, Children, and Children’s Literature. *The Library. The Transactions of the Bibliographical Society*. (8.) 3. 277–303.
- Gulyás Judit 2008: A tündérmese a 16–18. századi olasz és francia irodalomban. (Canepa, Nancy L. ed.: *Out of the Woods. The Origins of the Literary Fairy Tale in Italy and France*.) In: Gulyás Judit (szerk.): *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfoklóról*. Budapest, 381–411. (Artes Populares 23).

- Gulyás Judit 2010: „mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?” *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*. Budapest.
- Grätz, Manfred 1988: *Das Märchen in der deutschen Aufklärung: vom Feenmärchen zum Volksmärchen*. Stuttgart.
- Hudi József 2002: Az írni-olvasni tudás helyzete Veszprém megyében 1797-ben. *Acta Papensia* (2.) 1–2. 161–170.
- Hudi József 2009: *Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*. Budapest.
- Ipolyi Arnold 1854: *Magyar mythologia*. Pest.
- Ipolyi Arnold 1855: Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett. (Salamon és Markalf.) *Új Magyar Muzeum* (5.) 261–303.
- Ipolyi Arnold 1860: Fehérhegységi utiképek. Második rész. Lefelé Szokolcától Dévényig. IV. rész. *Vasárnapi Ujság* (7.) 12. 136–139.
- Ipolyi Arnold 2006: *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról (1846–1858)*. Budapest.
- Ispán Ágota Lídia – Nádudvari Zoltán 2014: Keleti Károly. In: Rózsa Dávid (szerk.): *Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. Életrajzi Lexikon a XVI. századtól napjainkig*. Budapest, 363–366. (A statisztika történetei 1.).
- Ispán Ágota Lídia 2017: Cultured Way of Life Depicted in the Hungarian-Language Press. In: Dagnosław Demski et al (ed.): *The Multi-Mediatized Other. The Construction of Reality in East-Central Europe, 1945–1980*. Budapest. 310–339. Megjelenés alatt.
- Katona Imre 1986: Ponyva. In: Szerdahelyi István (szerk.) *Világirodalmi Lexikon*. 10. kötet, Budapest, 743–744.
- Katona Imre – Szemerényi Ágnes 1981: Ponyva. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 4. kötet, Budapest, 260–261.
- Katona Imre – Voigt Vilmos 1981: Ponyvairodalom. Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 4. kötet, Budapest, 261–264
- Kemecsi Lajos 2002: Mezővárosi élet a hagyatéki leltárak tükrében. Tata–Tóvárosi hagyatéki leltárak 1768–1846. *Acta Papensia* (2.) 3–4. 205–215.
- Keleti Károly 1871: *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmistatistika szempontjából*. Pest.
- Keszeg Vilmos 2008: *Alfabetizáció, írásszokások és populáris írásbeliség*. Kolozsvár. (Néprajzi egyetemi jegyzetek 3.).
- Klinda Mária (szerk.) 1987: *A Szüry-gyűjtemény katalógusa*. FSZEK, Budapest.
- Kovács Ágnes 1961: Benedek Elek és a magyar népmesekutató. *Ethnographia* (72.) 430–440.
- Kovács Ágnes 1969: A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai 1. Arany László magyar népmesegyűjteménye. In: Diószegi Vilmos (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom*. 2–3. kötet, Budapest, 177–214.

- Kovács Ágnes 1977: A 20. században rögzített magyar népmeseszövegek 19. századi nyomtatott forrásai 2. Benedek Elek: Magyar Mese- és Mondavilág I–V. In: Kósa László (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 10. kötet, Budapest, 139–188.
- Kovács I. Gábor 1989: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest.
- Kristóf Ildikó 1995: „Istenes könyvek – ördögös könyvek.” Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkánypercek alapján. In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom*. 18. kötet, Budapest, 67–104.
- Sz. Kristóf Ildikó 2002: A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet. *Acta Papensia* (2.) 1–2. 3–28.
- Sz. Kristóf Ildikó 2008: Statisztikák, használatok, olvasatok. Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század). In: Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. Budapest, 209–224.
- Küllös Imola 2004: *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*. Budapest.
- Labádi Gergely 2011: A természet könyvét olvasni. A megértés metaforái a 18–19. század fordulóján. *Korall* no. 43. 82–106.
- Mandrour, Robert 1970: Magas kultúra és népi műveltség a XVII–XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairódalom. *Századok* 1. 118–125.
- Mandrour, Robert 1985: *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles. La Bibliothèque bleue*. Paris.
- Mikos Éva 2008: A folklór, az írásbeliség és a tömegkultúra együttélése, s a folklorista lehetőségei a mai Gyimesben. In: Pócs Éva (szerk.): „*Vannak csodák, csak észre kell venni.*” *Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I.* Budapest, 255–278. (Studia Ethnologica Hungarica VIII.).
- Mikos Éva 2010: *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. Budapest (Szóhagyomány).
- Mikos Éva 2015: Regék a magyar előkorból. Folklór, irodalom és közköltészet Tatár Péter Rege kunyhójában. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 4. Budapest, 387–405.
- Nagy Ilona 2007: A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. In: Berta Péter – Vargyas Gábor (szerk.): *Ethno-lore XXIV*. Budapest, 3–50.
- Ortutay Gyula 1935: *Nyíri és rétközi parasztmesék*. Budapest.
- Ortutay Gyula 1952: Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban. *Ethnographia*. (63.) 263–307.
- Ortutay Gyula 1960: Kalendáriumolvasó magyarok. In: Ortutay Gyula: *Írók, népek, századok*. Budapest, 369–373.

- Ortutay Gyula 1963: Jacob Grimm és a magyar folklorisztika. *Ethnographia* (74.) 3. 321–336.
- Peres Sándor 1890: *A magyar népoktatásügy fejlődése 1867–1887. Tekintettel Gönczy Pál működésére.* Budapest.
- Pogány Péter 1958: A régi hazai népies ponyvakutatás problémái. *Ethnographia* (69.) 4. 578–593.
- Pogány Péter 1959: *Folklór és irodalom kölcsönhatása. A régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823) I. Vásári ponyvairatok.* (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal). Budapest.
- Pogány Péter 1978: *A magyar ponyva tüköre.* Budapest.
- Prokopp Gyula 1973: Ipolyi Arnold népirat-gyűjtése. *Magyar Könyvszemle* (89.) 3–4. 387–389.
- Roche, Daniel 2011: A könyv mint fogyasztási cikk – gazdaság és olvasás között. *Korall* no. 43. 25–41.
- Róna-Sklarek, Elisabet 1912: Néhány Grimm-mese a magyar nép ajkán. In: Gragger Róbert (szerk.): *Philologiai dolgozatok a magyar–német érintkezésről.* Hornyánszky, Budapest. 3–15.
- Schenda, Rudolf 1970: *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910.* Vittorio Klostermann. Frankfurt am Main.
- Schenda, Rudolf 1976: *Lesestoffe der kleinen Leute: Studien zur populären Literatur im 19. und 20. Jahrhundert,* Beck, München.
- Solymossy Sándor 1906: *Mit szeret a nép olvasni? A külföldi népkönyvtárak statisztikájából.* Budapest.
- Solymossy Sándor 1913: Idegen mesék meghonosodása. *Ethnographia* (24.) 1–8.
- Szabó László 1989: A paraszti olvasás és a folklór. In: Penavin Olga (szerk.): *Néprajzi tanulmányok.* Újvidék, 169–185.
- Süvegh Veronika 2002: a „Világi énekkel tölté meg a száját.” A Kisnyomtatványtár ponyvagűjteménye. In: Cseh Mária (szerk.): *A Nemzeti Könyvtár Kisnyomtatványtára.* Budapest, 179–198.
- Szigeti Jenő 1973: Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön. *Ethnographia* (84.) 332–341.
- Tóth István György 1996: *Mivelhogya magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* Budapest (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.).
- Tóth István György 2006: Könyvek és olvasók. In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet.* Budapest, 236–246.
- Tóthné Polónyi Nóra 1971: A magyarországi népiskolai oktatás statisztikai forrásai (1777–1848). *Statisztikai Szemle* (49.) 3. 296–301.

